

to the Day: Ancient Egyptian Beliefs and Practices Concerning Death", *Hidden Futures: Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World* (ed. J. M. Bremer v.dğr.), Amsterdam 1994, s. 15-35; J. N. Bremmer, "The Soul, Death and the Afterlife in Early and Classical Greece", *a.e.*, s. 91-106; R. Kayser, "Death", *EJd.*, V, 1422-1426; J. H. Wright, "Death (Theology of)", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, IV, 687-695; E. S. Hartland, "Death and Disposal of the Death (Introductory)", *ERE*, IV, 411-444; S. Langdon, "Death and Disposal of the Death (Babylonian)", *a.e.*, IV, 444-446; L. de la Vallee Poussin, "Death and Disposal of the Death (Buddhist)", *a.e.*, IV, 446-449; H. R. Hall, "Death and Disposal of the Death (Egyptian)", *a.e.*, IV, 458-464; A. Hillebrandt, "Death and Disposal of the Death (Hindu)", *a.e.*, IV, 475-479; M. Boyce, "Death", *Elr.*, VII, 179-181; G. L. Ebersole, "Death", *Encyclopedia of Religion* (ed. L. Jones), New York 2005, V, 2235-2245.

SALİME LEYLA GÜRKAN

İslâm'da Ölüm. Kur'ân-ı Kerîm'de yaşatmanın karşılığı olarak **imâte** (canlının hayatına son verme) ve **teveffî** (ruhunu kabzetme) kavramları geçmektedir. Yirmi bir âyetle imâte, iki âyetle **kazâ-i mevt** (birinin ölümüne hükmedip bunu gerçekleştirmek) ve on iki âyetle teveffî kökü Allah'a nisbet edilmiştir. Bunların dışında ölümü gerçekleştirme eylemi (teveffî) altı âyetle çoğul sığasıyla meleklerle, iki âyetle "melekler" anlamında Allah'ın elçilerine (rusûl) izâfe edilmiş, bir âyetle de Azrâîl "melekül-mevt" şeklinde anılmıştır (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "kzy", "mvt", "vfy" md.leri). Ölüm hadis literatüründe de aynı kavramlarla ifade edilmekte, ayrıca **kabz kökü** (canlının ruhunu alma) kullanılmaktadır. A. J. Wansinck'in *el-Mu'cem*'inde mevt kırk, teveffî on yerde gösterilmektedir, kabz da üç sütun kadar yer almakta, canlının hayatına son verme fiili çok defa Allah'a, bazı hadislerde mutlak mânada meleğe veya Azrâîl'e izâfe edilmektedir ("kbz", "mvt", "vfy" md.leri). Birçok âyet ve hadiste belirtildiği üzere yaşatan ve öldüren Allah'tır. Bu sebeple insan için çok önemli bir hadise olan ve onun iradesi dışında vuku bulan ölüm fiilinin gerçekleştirilmesi Allah'a nisbet edilmiştir. Ancak naslardan anlaşıldığına göre Cenâb-ı Hak bu fiili görevlendirdiği melekler vasıtasıyla icra etmektedir (bk. **AZRÂİL**).

Ölüm mukadder ise de insanın dünyaya gelmesinin amacı ölmek değil yaşamaktır. Allah, ruhundan üfleyip halkettiği ve şuurla bezediği Âdem'in nesline aslında ebedî hayat vermiştir. Ancak hayat iki devreye ayrılmış olup ilk devre bir tür eğitim ve sınav, ikincisi ilk devrede elde edilen sonuçların şekillendireceği ebediyet sürecidir.

Ölüm hayatın bu iki dönemini birbirine bağlayan ve insanı ebedileştiren bir araçtır. Bu sebeple ölüm yaklaşık yirmi âyetle "likâ" (Allah'la buluşmak) kavramıyla ifade edilmiştir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "lky" md.). Bütün dinler ve beşerî sistemler insan hayatını saygın kabul edip korunması için tedbir alır, onu ihlâl edenlerin cezalandırılacağını bildirir. İslâm dininin haram kıldığı şeylerin çoğu bu amaca yöneliktir. Kur'an'a göre haksız yere bir cana kıyan kimse bütün insanları öldürmüş, bir canı kurtaran da bütün insanlara hayat vermiş gibidir (el-Mâide 5/32). Dünyanın kozmik düzeninin Allah'ın murat ettiği zamana kadar devam edebilmesi için insan hayatının korunması gerekmektedir. Hz. Peygamber'in ne kadar sıkıntıda olursa olsun hiç kimsenin ölümü temenni etmesi yolundaki öğütleri *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer almaktadır (*Miftâhu kü-nûzi's-sünne*, s. 484-485).

Hayatın ve insanî değerlerin korunması, dünyanın imar edilmesi ve ebediyet için gerekli hazırlığın yapılabilmesi için Allah insana hayatı sevdirmiş, ölümü ise acı ile karşılanır bir niteliğe büründürmüştür. Nitekim bazı âyetlerde ölümden musibet olarak bahsedilmiştir (el-Bakara 2/156; el-Mâide 5/106; krş. *Müsned*, IV, 415; İbn Kesir, I, 349). Ancak ölümün bir gün mutlaka geleceğini akıldan çıkarmamak, zamanı bilinmediğinden daima hazırlıklı olmak, geldiğinde de rıza göstermek kâmil müminin vasıflarını teşkil eder. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah ile buluşma sevincini hissetmeyen, yalnız dünya hayatına gönül bağlayıp orada huzur bulan gafiller yerilmiştir (Yûnus 10/7-8). Bir hadise göre mümin öleceğini hissettiği anda Allah'a kavuşmayı her şeye tercih eden bir duyguya sahip olur (Müslim, "Zikir", 14-18; Tirmizî, "Cenâiz", 67, "Züh'd", 6).

Bir müminin Allah'ın lutfettiği ömür nimetinin şükrünü eda etme bilinciyle insanlar için faydalı olması ve ebedî hayata daha çok hazırlanmanın sona ermesi dışında ölümden korkması için herhangi bir sebep yoktur. Son nefesinde imanını şeytana kaptırma ve ölüm esnasında korkunç acılar çekmeyle ilgili telakki ve kaygıların gerçeğe uyduğunu söylemek zordur. Dinî hakikatlerin zihin ve kalp ile beşimsenmesi müminde sarsılmayan bir kararlılık ve süreklilik psikolojisi meydana getirir. Pratik hayatta irade zaafı vb. faktörlerden doğan hataları olsa bile gönlü Allah'la, resulüyle ve müslüman toplumla barışık olan kişinin imanı son nefesinde kendisinden ayrılmaz, şeytanın vesvesesinden

etkilenmez. Ölüm hastalığının verdiği sıkıntılar yüzünden insanın bilincini kaybederek bazı sözler sarfetmesi veya kendisinde hoş gitmeyecek fizyolojik görünümünün oluşması onun mânevî durumu hakkında hüküm vermek için bir delil sayılmaz. Hayatı boyunca mümin olarak yaşayan bir kişinin son nefesinde imandan yoksun olabileceğine hükmetmek Allah'ın lutf ve adaleti hakkındaki inançla da bağdaşmaz. Çeşitli sebeplerle meydana gelen irtidad vak'aları ise ayrı bir kategori olup son nefesle ilgili değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de, iyiler zümresi içinde yer alarak ölmeyi nasip etmesini Allah'tan istemenin öğütlenmesi (Âl-i İmrân 3/193), bazı peygamberlerin bu yolda dua ve niyazda bulunduklarının haber verilmesi de (Yûsuf 12/101; en-Neml 27/19) aynı mahiyettedir. Resûl-i Ekrem'in, "Ey kalpleri halden hale çeviren Allahım! Benim gönlümü din üzere sabit kıl" meâlindeki duası (*Müsned*, IV, 182, 418; İbn Mâce, "Du'â", 2; Tirmizî, "Kader", 7) irtidaddan sakınma konusunda bütün müminler için uyulması gereken bir örnek oluşturmaktadır (ayrıca bk. **HÂTİME**).

Ölümün çok müessir bir vâiz olduğu sözü eskiden beri genel kabul görmüş, hadis diye de nakledilmiştir (Aclûnî, II, 112). İnsanları mânevî bir hastalık olan gafletten kurtarmak amacıyla ölümü bir uyarıcı olarak kullanma yöntemi ilâhî ve nebevî beyanlarda yer almakta, ashaptan itibaren birçok menkıbevi rivayet de buna eklenmektedir (meselâ bk. İbn Kuteybe, II, 325-343). Ölüm ve ölüm ötesi hayata dair önemli bir eser kabul edilen Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'ye ait *et-Tezkire* adlı kitapta bu yöntem kullanılmıştır. Kurtubî, bu eserinin ölüm sırasında şeytanın yardımcılarıyla gelip mümini İslâm dininden caydırması konusuna ayırdığı bölümde isnadsız bazı hadisler nakletmiş, fakat bu hadisleri nisbet edildikleri Tirmizî ile Nesâî'nin *es-Sünen*'lerinde bulamadığını belirtmiştir. Kurtubî, benzer hadislerin muhtevasını Gazzâlî'nin de *Keşfü 'ulûmi'l-âhire* adlı kitabında zikrettiğini de söylemiştir (*et-Tezkire*, s. 38-40).

Ebû Katâde'nin rivayetine göre Hz. Peygamber dünyadan âhirete intikal eden insanların mümin ve fâcir diye ikiye ayırmış, birincisi için "istirahata çekilen kimse", ikincisi için de "ölümü sebebiyle insanların rahata erdiği kimse" ifadesini kullanmış ve şöyle demiştir: "Mümin öldüğü andan itibaren dünyanın meşakkati, elem ve eziyetlerinden kurtulmuş olur. Kâfir veya gü-

nahta ısrarcı olan kimsenin ölmesiyle de insanlar, şehirler, memleketler, ağaçlar ve hayvanlar onun şerrinden emin olur" (Nesâî, "Cenâ'iz", 48-49). Resûlullah'ın bu sözleri Kur'an'da yer alan beyanların bir nevi tefsiri mahiyetindedir. Kur'an-ı Kerim'de ölüm hali tasvir edilirken canın köprücük kemiklerine veya boğaza dayanmasından, ölenin ve etrafındakilerin telâşa düşmesinden ve ölüm baygınlığından söz edilmekte, ancak bu durum kâfir, zalim ve münafıkların ölüm halini ifade etmektedir (Kâf 50/19; el-Vâkıa 56/83-84; el-Kiyâme 75/26-30). Nitekim Kiyâme sûresinde ölümün bu türüne mâruz kalacak kimselerin Hz. Peygamber'in getirdiği vahyi kabul etmediği, namaz, dua ve niyazla ilgisi bulunmadığı, yalan saydığı dinî gerçeklere sırt çevirip taraftarlarıyla birlikte kibirlendiği belirtilmiştir (75/31-33). Kur'an'da ayrıca meleklerin kâfirlerle münafıkların ruhlarını alırken yüzlerine ve arkalarına vuracakları (el-Enfâl 8/50-51; Muhammed 47/27-28), dinî gerçekleri yalan saymak suretiyle kendilerine zulmetmiş kimselerin ruhlarını kabzederken de onları bir anlamda azarlayacakları ifade edilmektedir (en-Nisâ 4/97; el-A'râf 7/37; en-Nahl 16/28-29). Bu beyanlar ölüm güçlüklerinin kâfir, zalim ve münafıklar için söz konusu olduğunu göstermektedir. Günümüzde çeşitli tıbbî müdahalelerle ölüm sırasındaki fizyolojik acıları hissetmenin önlenildiği, yine bazı ölümlerin ağrısız, acısız, âniden vuku bulduğu dikkate alınarak bu güçlük ve sıkıntıların fizyolojik olmaktan ziyade ruhî ve mânevî olduğu düşünülebilir.

Resûl-i Ekrem'in ölüm hastalığında Hz. Âişe'nin evinde olduğu ve son nefesini onun kucağında verdiği bilinmektedir. Âişe, Resûlullah'ın ölüm sırasında acı çektiğini söylemekte ve, "Lâ ilâhe illallah, ölümün de sarsıntıları varmış, Allahım, bana yardım et!" dediğini nakletmektedir (Buhârî, "Rikâk", 42; İbn Mâce, "Cenâ'iz", 64; Tirmizî, "Cenâ'iz", 8). Hz. Peygamber'in müminin son nefeslerini ter dökerek verdiğini söylediği de rivayet edilmiştir (Tirmizî, "Cenâ'iz", 8, 10). Onun bu tür beyandan, hastalanıp ıstırap çekmek ve bazı günahlarının cezasını çekmek suretiyle ölmenin ansızın ölmekten daha hayırlı olduğu gibi bir sonuç çıkarmak mümkündür (krş. Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 10).

Bir âyetle ebedî hayata hazırlık açısından dünyanın önemi vurgulandıktan sonra insanın dünya hayatından nasibini almayı unutmaması gerektiği belirtilmiş (el-Kasas 28/77), çeşitli âyetlerde de savurgan-

lığa ve suistimale kaçmamak şartıyla dünya nimetlerinden yararlanılması istenmiştir. Bununla birlikte Allah dostlarının, inan ve kötülüklerden sakınan kimselerin (Yûnus 10/62-63) ölmek suretiyle O'na kavuşmanın sevincini gönüllerinde taşıdıkları dolaylı biçimde anlatılmıştır (el-Bakara 2/94; el-Cum'a 62/6). Hz. Peygamber, "Allah'a kavuşmayı arzu eden kimse ile Allah da buluşmayı murat eder, bunu arzu etmeyen kimseyle buluşmayı ise kerih görür" buyurmuş, bunu duyan Hz. Âişe'nin hiç kimsenin ölmeyi hoş görmediğini söylemesi üzerine Resûlullah şöyle demiştir: "Senin zannettiğin gibi değildir. Bir mümine ölüm hali gelince ilâhî rıza ve lutuf la müjdelenir. Artık onun için hiçbir şey âhiret yolculuğu kadar sevimli değildir. Kâfire ölüm hali gelince karşılaşacağı azap kendisine bildirilir. Artık onun için de hiçbir şey ölüm kadar sevimsiz olmaz. Kâfir, Allah'ın huzuruna çıkmaktan hoşlanmadığı gibi Allah da onunla mülâki olmayı murat etmez" (Buhârî, "Rikâk", 41; Müslim, "Zikir", 14-18). Bu hadis Yûnus sûresindeki ilâhî beyanın tefsiri niteliğindedir (10/7-10).

Çok tanrılı inancı benimseyen, âhirete inanmadığı için sorumluluk duygusu taşımayan, kibirli ve gururlu tavırlar sergileyenlerin ölüm sırasında ve sonrasındaki acıklı halleri tasvir edildikten sonra Kur'an'da takvâ sahiplerinin ruhlarını kabzedecek meleklerin onlara nazik davranacağı, "hoş geldiniz" konumunda selâm vereceği belirtilmiştir (en-Nahl 16/28-32). Diğer bir yerde ise Allah'ı rab tanıyarak hayatlarını istikamet üzere geçirenlerin -ölüm sırasında- (Taberî, XXIV, 145) kendilerine meleklerin ineceği ve onlara çok sıcak ifadelerle uhrevî müjdelere vereceği anlatılır (Fussilet 41/30-32; ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/101-103; el-Ahzâb 33/43-44). Bundan başka birçok âyetle iman edip sâlih amel işleyenlere hiçbir şekilde korku ve üzüntünün gelmeyeceği belirtilmektedir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hvf" md.). Kur'an'da ayrıca Allah yolunda şehid edilenlerin ölü kabul edilmemesi istenmiş, onların Allah katında ölüm sonrası âlemde diri olup mutlu bir hayat sürdürdükleri bildirilmiştir (el-Bakara 2/154; Âl-i İmrân 3/169-171). Âhirete intikal eden bütün mümin ruhlarının yüksek yerlerde ve cennet bahçelerindeki ağaç dallarında bulunacağını haber veren hadisler de mevcuttur (Müslim, "Cennet", 75; İbn Mâce, "Zühd", 32).

Naslarda ölümlle ilgili olarak tasvir edilen sevindirici ve korkutucu hallerin ölümden sonra da devam edeceği anlaşılmak-

tadır. Bu hususu şehidlere dair olan âyetler ortaya koyduğu gibi Hz. İsa'nın müci-zevî şekilde dünyaya gelişinden bahseden âyetlerde "doğduğu gün, öleceği gün ve diri olarak kabrinden kaldırılacağı gün" onun için esenlik dilenmesinden söz edilmesi de göstermektedir (Meryem 19/15, 33). Ölümün ve kıyametin anlatıldığı Vâkıa sûresinde (56/83-95) can boğaza dayandığı ve hasta sahiplerinin şaşkın şaşkın bakındığı esnada Allah'ın -veya meleklerin- kişiye etrafındakilerden daha yakın olduğu ifade edildikten sonra Allah dostlarına rahatlık, güzel rızık ve nâim cenneti sunulacağı, dinî gerçekleri yalanlayan yolunu şaşırmış kimselere ise kaynar su verilip cehennem azabı uygulanacağı belirtilir. Cennet ve cehennem bugün mevcut olsa bile kıyametin fiilen vuku bulmasından önce buralara girilmeyeceğinin kabulü karşısında sözü edilen tasvirlerde yer alan cennet nimeti ve cehennem azabının yoruma tâbi tutulması gerekmektedir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen bazı hadisler bu konuya ışık tutmaktadır. Bu hadislerde, kişiye kıyamet gününde varacağı yer olan cennet veya cehennemin ölümünün hemen ardından gösterildiği ve bu işin sabah akşam tekrarlandığı anlatılır (Buhârî, "Rikâk", 42, "Cenâ'iz", 89; Müslim, "Cennet", 65-66; krş. Müslim, "Cennet", 70-72; Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 20, 72). Yâsîn sûresinde (36/52) kabir hayatının uyku (uyku yeri) olarak gösterilmesinden, başka bir âyetle de (ez-Zümer 39/42) uykuya ölüm arasında benzerlik kurulmasından hareketle ölüm sonrası hayatın insan idrakine göre bir nevi uykudan ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Fakat dünya hayatındaki uyku sırasında yaşanan iyi veya kötü durumların çok kısa sürmesine karşılık kabir hayatı uzun asırlara yayılmıştır. Ölüm sonrası hayatla Ashâb-ı Kehf'in mağara hayatı arasında ilişki kurmak mümkündür. Ancak Ashâb-ı Kehf için yapılan, "Uykuda oldukları halde onları uyanık sanırsın" (el-Kehf 18/18) nitelimesine karşılık kabristan ehli için "Hayatta oldukları halde onları ölmüş sanırsın" demek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Miftâhu künûzi's-sünne, s. 484-485; *Müsned*, IV, 182, 415, 418; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Tavîl), II, 325-343; Taberî, *Câmi'u'l-be-yân* (nşr. Sıdkî Cemîl el-Attâr), Beyrut 1415/1995, XXIV, 145; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tegkire fi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, Beyrut 1405/1985, s. 38-42; Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-âzîm*, Beyrut 1385/1966, I, 349; Acûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 112; Elmalılı, *Hak Dinî*, V, 4127-4130.

